

**بررسی نقش مقررات و اصول کمیته بال
در نظام بانکی کشور
(با تأکید بر ارزیابی ریسک‌های مترتب بر عقود اسلامی)**

رامین پاشایی فام*

پیش‌گفتار

طی دهه‌های گذشته بروز انواع بحران‌های مالی در کشورهای مختلف که ناشی از بی‌توجهی آن‌ها به عامل ریسک بوده است موجب ساماندهی مالی و نظارتی ویژه از سوی مراجع بین‌المللی شده تا از طریق تقویت بنیادهای مالی و سرمایه‌ای مؤسسات مالی کشورها، امکان پیشگیری از بی‌ثباتی مالی و به تبع آن بی‌ثباتی بخش اقتصادی فراهم شود. بدین ترتیب زمینه‌های لازم برای ایجاد و شکل‌گیری کمیته بال فراهم شد. بخش عمده‌ای از مقررات بال برای نظام بانکی، مقررات نظارتی حاکم بر شرکت‌های بیمه و مقررات نظارتی حاکم بر تسویه دین و مطالبات بوده است، که برای تقویت بنیان مالی مؤسسات کشوری و عدم بروز نکول در ایفای تعهدات این مؤسسات طراحی شده است. هدف اصلی از تدوین و اجرای این مقررات آن در حوزه فعالیت بانک‌ها و مؤسسات غیربانکی در بازار پول، کمیته بال سه مجموعه مقررات در زمینه روش‌های مدیریت ریسک در چارچوب مقررات بال I، II و III تدوین و در اختیار فعالان بازار و مقام‌های نظارتی بانکی کشورها قرار داده است. همچنین بانک تسویه بین‌المللی¹ در

¹ BIS: Bank for International Settlement

رهنمودهای خود به کشورها در خصوص اهمیت ریسک‌های اعتباری، بازار و عملیاتی^۱ تاکید کرده است. از این نظر شناسایی، اندازه‌گیری و کنترل ریسک‌ها از اهمیت بالایی برای صنعت بانکداری ایران، برخوردار است. در این راستا بررسی چگونگی به‌کارگیری ساز و کارهای اجرایی اصول کمیته بال در نظام بانکداری هر کشور از جمله ایران اهمیت ویژه‌ای دارد. در نظام بانکداری بدون ربا در ایران تمامی مراودات بانکی مبتنی بر نظام بانکداری اسلامی است و این امر موجب شناسایی و تعدیل برخی ریسک‌های موجود در عقود اسلامی شده است. لیکن باتوجه به ویژگی‌های ساختاری و شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور، نظام بانکداری ایران با ریسک‌هایی متفاوتی روبه‌رو است. با توجه به اهمیت و ضرورت بررسی ریسک‌های عقود در نظام بانکداری بدون ربا در ایران،

نظام بانکداری ایران با تأکید بر ارزیابی ریسک‌های مترتب بر عقود اسلامی و با توجه به شرایط اقتصادی، سیاسی و قوانین حقوقی کشور کرده است. این مقاله نتیجه بررسی و مطالعات کارشناسان اداره کل تحقیقات و کنترل ریسک بانک سپه، به ویژه سرکار خانم‌ها شهرزاد فرجی و پریسا رفیعی شمس‌آبادی است.

^۱ Operational Risk

چکیده

امروزه فرایند جهانی شدن و به دنبال آن بروز انواع ریسک‌ها و همچنین وقوع بحران‌های مالی، بر لزوم ارتقای سطح کمی و کیفی بخش مالی بیش از پیش تأکید دارد. در این بین، دقت در مورد قوانین بین‌المللی نظارت بر مؤسسات مالی توجه بیشتری را می‌طلبد. یکی از قوانین مهم در این خصوص، قوانین نظارتی کمیته بال است. با افزایش فعالیت‌های بین‌المللی بانکداری، این کمیته ملزم به مقابله با چالش‌های قوانین و مقررات موجود شد و استانداردهای سالم بودن یک نهاد مالی را تبیین کرد که تمامی مؤسسات مالی در همکنش‌های خود با یکدیگر بایستی این معیارها را در نظر بگیرند. مؤسسات مالی ایران نیز به منظور جلوگیری از آثار رعایت نکردن اصول کمیته بال، همگام با سایر کشورها می‌بایست هر چه سریع‌تر نسبت به اجرای اصول این کمیته، متناسب با شرایط کشور، اقدام کنند.

در این مقاله پس از مروری بر مقررات کمیته بال در زمینه کفایت سرمایه و مدیریت ریسک، به ساز و کارهای اجرایی مدیریت ریسک در اقتصاد کشور پرداخته شده و در ادامه به بررسی و تحلیل مدیریت ریسک‌ها در نظام بانکداری اسلامی و آثار عدم نظارت بر آن پرداخته شده و سپس ریسک‌های تخصیص وجوه در بانکداری بدون ربای ایران با توجه به ماهیت عقود، بررسی شده است. سرانجام ضمن جمع‌بندی، راهکارهایی برای کاهش ریسک و مدیریت آن ارائه شده است.

کلمات کلیدی: مقررات کمیته بال، بانکداری اسلامی، ریسک بازار، ریسک نقدینگی، ریسک اعتباری، ریسک عملیاتی، کفایت سرمایه

طبقه بندی JEL: G21, G28

مقدمه

نقش نظام بانکی در فرآیند رشد و توسعه اقتصادی کشورها در جهت تجهیز منابع و تأمین مالی برای اجرای پروژه‌ها، تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، اعطای وام‌های رهنی و رفع نیازهای اساسی جمعیت در شرایط رونق اقتصادی و نیز جلوگیری از تعمیق روند کاهنده فعالیت‌های اقتصادی، سرمایه‌گذاری و اشتغال در وضعیت رکود آنچنان پراهمیت است که حفظ سلامت مالی بانک‌ها را می‌بایست از جمله اولویت‌های درجه اول سیاستگذاری اقتصادی در اقتصاد ملی کشورها به حساب آورد. حفظ سلامت مالی بانک‌ها مستلزم مجموعه اقدام‌های هماهنگ و منسجمی است که براساس آن وضعیت سرمایه، نقدینگی، کیفیت دارایی‌ها، کارآیی مدیریت، سوددهی فعالیت، و حساسیت به ریسک‌های بازار بایستی به‌طور مرتب مورد پایش قرار گرفته و مدیریت بانک و ناظران بیرونی، طرح‌های مدون و روشنی برای تقویت این امور در بانک داشته باشند.

ویژگی نظام بانکی در آن است که ضعف در هر یک از موارد فوق به سرعت به سایر زمینه‌ها تسری پیدا کرده و کل سلامت بانک و به تبع آن، نظام بانکی را در معرض مخاطره قرار می‌دهد. موضوع آسیب‌پذیری بانک‌ها نسبت به ریسک‌های بازار و سایر ریسک‌های موردی و نیز آسیب‌های محتمل آن بر ثبات اقتصادی کشورها و ضرورت وجود طرح‌های اقتصادی در هر یک از زمینه‌ها طی دهه‌های اخیر مشغله فکری مدیران اقتصادی بانک‌ها و سیاستگذاران کلان بوده است. طی دهه‌های گذشته مقررات وسیعی در هر یک از زمینه‌های ذکر شده در چارچوب مقررات بال I، II و III شده است و برای اجرا در اختیار مسئولان مربوطه قرار گرفته است که به‌گونه بی‌سابقه‌ای مدیریت حرفه‌ای بانک‌ها را تحت تاثیر قرار داده است. گسترده‌گی این مقررات و ضرورت‌های مربوط به اجرای آن برای اطمینان از کارکرد مناسب و مطلوب بانک‌ها، به ویژه در شرایط پس از بحران سال ۲۰۰۸ میلادی، مدیریت ریسک را سرلوحه برنامه کار مدیران بانک‌ها قرار داده است.

۱- مقررات بال و کفایت سرمایه

مقررات بال در زمینه مدیریت ریسک و تأمین سلامت مالی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری از سال ۱۹۸۸ در سه مقطع زمانی به‌صورت سه مجموعه مقررات بال I، بال II، و بال III تنظیم و منتشر شده است. واقعیت آن است که مقررات بال به‌صورت کلی و با توجه به جزئیات مربوط

به بانک‌های بین‌المللی بزرگ و فعال که می‌توان آن‌ها را پایه ثبات پولی و مالی اقتصاد جهان تلقی کرد، تهیه شده است. لیکن در هر حال حساسیت به موضوع آسیب‌پذیری در مقابل انواع ریسک در سطح مؤسسه مالی و در سطح کلان آنچنان قوی و جدی بوده و ساز و کارهای تأثیرگذاری ریسک بر سلامت مالی مؤسسات آنچنان پیچیده است که بانک‌ها و مؤسسات اعتباری می‌بایست چارچوب منسجم و هماهنگی در زمینه مدیریت ریسک طراحی و مورد استفاده قرار دهند.

مفهوم ریسک و رویه‌های مدیریتی مقابله با ریسک طی دو دهه اخیر دچار تغییرات و بازبینی عمیقی شده است. در مقطع تدوین و معرفی **مقررات بال I**، بحث اساسی این مقررات مدیریت ریسک اعتباری در بانک‌ها و مؤسسات اعتباری بوده است.

استاندارد سرمایه در بال I فقط ریسک اعتباری را در محاسبه سرمایه مورد نیاز بانک مد نظر قرار می‌دهد. براساس مقررات بال I نسبت کفایت سرمایه از تقسیم سرمایه درجه یک و درجه دو بر دارایی‌های موزون شده به ریسک (اعتباری) به‌دست می‌آید. استاندارد بال I مقرر می‌دارد که این نسبت نباید پایین‌تر از ۸ درصد باشد. براساس استاندارد بال I سرمایه درجه یک از مجموع سرمایه پرداخت شده و حقوق صاحبان سهام تشکیل شده و سرمایه درجه دو از حجم ذخایر احتیاطی و قانونی و ویژه و ارزیابی دوباره دارایی‌ها حاصل می‌شود. همچنین سرمایه درجه دو نباید از صد در صد سرمایه درجه یک بالاتر باشد. درخصوص ریسک اقلام دارایی بانک نیز مقررات بال I، چهار طبقه دارایی با ریسک صفر درصد (مطالبات از دولت، اوراق دولتی، ضمانت‌نامه‌های دولتی)، ریسک ۲۰ درصد (مطالبات از بانک‌ها، مطالبات ارزی، مانند آن‌ها)، ریسک ۵۰ درصد (وام و تسهیلات رهنی)، و سرانجام ریسک ۱۰۰ درصد (سایر مطالبات، بیشتر از بخش غیردولتی) را مورد شناسایی قرار داده است. شایان ذکر است که معیار کفایت سرمایه در بال I ریسک بازار و ریسک عملیاتی را در محاسبات مربوط به مقررات سرمایه وارد نمی‌کند. مراتب بالا حاکی از آن است که طبقات مختلف دارایی در فرمول بال I بسیار ساده و کلی در نظر گرفته شده است.

مقررات بال II تأکید بر مدیریت ریسک جامع و یکپارچه دارد و با این رهیافت مقوله نظارت و نظم بازار را در کنار مقررات سرمایه به‌عنوان اجزا تفکیک‌ناپذیر در حوزه مدیریت ریسک بانک‌ها وارد می‌کند. به این ترتیب می‌توان سه محور اصلی مقررات بال II را به‌طور خلاصه به‌شرح زیر بیان کرد؛

محور اول: تعیین حداقل سرمایه مورد نیاز؛ مقررات سرمایه بال II به صورت نظام انگیزشی در اجرای مدیریت ریسک احتیاطی برای بانکها عمل می کند. هدف از تنظیم این مقررات تأمین پوشش سرمایه کافی برای مقابله با زیانهای احتمالی بانکها و متأثر از ریسکهای متعارف حاکم بر فعالیت بانکداری است. ضمن آنکه طراحی و اجرای مقررات سرمایه به گونه ای صورت گرفته است که همواره دسترسی بانکها به منابع مالی اضافی مورد نیاز از طریق بازار را فراهم کند. مقررات بال II در حوزه تأمین حداقل سرمایه علاوه بر ریسک اعتباری، ریسک بازار و ریسک عملیاتی را به صورت مشخص در فرمول کفایت سرمایه وارد کرده است.

محور دوم: تأکید بر فرآیند نظارت بانکها؛ مقررات بال II در حوزه نظارت تأکید اساسی بر ادغام فرآیند نظارت در مدیریت ریسک بانک و تفکیک حوزه مسئولیتها و فعالیتهای بانک و دستگاه نظارتی دارد. نظارت در قالب مقررات بال II شامل هر دو حوزه نظارت داخلی و نظارت بیرونی می شود و در هر دو حوزه، بال II وظایف مشخصی را برای ناظران در حوزه مدیریت و کنترل ریسک و ارزیابی سرمایه قائل شده است. در حوزه نظارت داخلی، تأکید مقررات بال II بر اهمیت ارزیابی خود بانکها از مقوله ریسک، مدیریت آن است. در حوزه نظارت بیرونی با توجه به روشهای مختلفی که بال II در زمینه مدیریت ریسکهای اعتباری، عملیاتی، و بازار پیشنهاد کرده، نقش بسیار پراهمیتی برای ناظر بیرونی بانکها در نظر گرفته شده است. بانکها در حوزه مدیریت ریسک فقط در قالب روشهای استاندارد ارزیابی ریسک تا حدودی به روشهای داخلی خود متکی هستند، در حالی که در رهیافتهای پیشنهادی ارتقای مدیریت ریسک در روشهای پایه داخلی^۱ و روشهای پیشرفته داخلی^۲ وظایف پراهمیتی از جمله در زمینه محاسبات و برآورد پارامترهای بخش (بانک) و انتقال این اطلاعات به بانکهای تحت نظارت برای در نظر گرفتن آن در مدیریت ریسک، برای ناظران خارجی در نظر گرفته شده است.

محور سوم: انضباط بازار و شفافیت؛ بر این مبنا به بانکها قویاً توصیه شده است که در فرآیندهای ناظر بر مدیریت ریسک از یافتههای مؤسسات بین المللی، مانند مؤسسات رتبه بندی و ارزیابی اعتباری و استانداردهای حاکم بر حوزههای مختلف بخش مالی استفاده کنند. این مؤسسات در زمینه مأموریت تخصصی حوزه کار خودشان دارای دانش عمیق و تجربیات گرانبهای هستند و یافتههای این مؤسسات را می توان به عنوان نهاده عمده بازارهای مالی در فرآیند مدیریت ریسک بانکها مورد استفاده قرار داد.

¹ Internal-Rating Based (IRB)-Foundation

² Internal-Rating Based (IRB)-Advanced

مقررات نظارتی بال I و II برای رویارویی با بحران مالی سال ۲۰۰۸ میلادی که پس از بحران بزرگ تاریخی ۱۹۳۳ میلادی بزرگ‌ترین بحرانی است که اقتصاد بین‌الملل به خود دیده است قابلیت لازم را نداشت.

بال III که نخست در سال ۲۰۱۰ به تصویب رسید و در سال ۲۰۱۱ با اصلاحاتی تکمیل شد، ضمن معرفی معیارها و الزامات جدید درباره ریسک نقدینگی و نسبت اهرمی بانکها، استحکام مالی بانکها و مؤسسات اعتباری را در دوره‌های تجاری اقتصاد بین‌المللی نیز مورد بررسی قرار داده و میزان سرمایه اضافی و لازم در دوران رکود را برای بانکها و مؤسسات اعتباری مشخص ساخته است. مقررات بال III در زمینه تأمین سرمایه بانک شرایط سخت‌تری برای کیفیت سرمایه در صورت کسر و انواع معیارهای معطوف به پوشش بهتر ریسک را از طریق کوچک کردن (کسر دارایی‌های ریسکی) منجر کسر در نظر گرفته است. اصلاحات بال III در صورت کسر بیشتر ناظر است بر شناسایی بهتر کیفیت سرمایه مورد نظر برای منظور کردن در صورت کسر و اضافه کردن سرمایه حایل علاوه بر تعاریفی که از پیش برای سرمایه وجود داشته است. بال III منظور کردن سرمایه اضافه را در صورت کسر از دو بابت پیشنهاد کرده است، نخست به‌عنوان معیاری ضد دوره‌ای برای حفاظت از سلامت مالی بانک در چرخه‌های اقتصادی و نیز برای آنکه بانکها در شرایط ریسک نظام‌یافته توانایی بالاتری برای مقابله با تکانه‌های بیرونی داشته باشند.

جدول شماره ۱: مقررات بال در ادوار مختلف

مقررات	سال شروع اجرا	ویژگی‌ها
بال I	۱۹۸۸	مقررات سرمایه، ریسک اعتباری
بال II	۲۰۰۴	مقررات سرمایه، نظارت، نظم بازار و شفافیت
بال III	۲۰۱۰	عمدتاً ناظر بر ممانعت از هم‌افزایی دوره‌ای (procyclicality) بانکها، تأمین سرمایه حایل ضد دوره‌ای (countercyclical)، برخورد با ریسک‌های نظام‌یافته و مخاطرات دوران رکود، افزایش سرمایه حایل به منجر کسر فرمول کفایت سرمایه

۲- مقررات کمیته بال و مدیریت ریسک

اگر چه مؤلفه‌های اصلی مدیریت ریسک شامل تشخیص، پایش^۱ و مدیریت انواع ریسک هستند، لیکن این اهداف هنگامی اجرایی می‌شود که نظامی کارآمد پدید آید. با توجه به پیشنهادات و توافق‌های کمیته بال می‌توان پروسه و فرایند مدیریت ریسک را بدین‌گونه خلاصه کرد:

الف- تشخیص ریسک؛

ب- اندازه‌گیری ریسک؛

ج- بررسی روش‌های مقابله با ریسک و انتخاب بهترین روش؛

د- اجرای روش؛

۳- ساز و کارهای اجرایی مدیریت ریسک در نظام بانکی کشور

مدیریت ریسک وظیفه بانک‌هاست و هر بانک با توجه به شرایط خاص خود این کار را انجام می‌دهد. در این راستا، سامانه نظارتی بانک مرکزی حداقل استانداردها را تعریف کرده است. برای نظارت مؤثر بانکی لازم است ناظران بانکی ابزارهای نظارتی مناسبی در اختیار داشته باشند تا در زمانی که بانک‌ها در تأمین الزامات احتیاطی قصور ورزیده و یا از ضوابط نظارتی سرپیچی کنند و همچنین هنگامی که منافع سپرده‌گذاران به هر طریق، در معرض خطر قرار گیرد، به موقع اقدامات اصلاحی را انجام دهند.

سامانه نظارتی بانک مرکزی نیز به صورت نظارت مستمر و نظارت غیرمستمر نسبت به پایش عملکرد بانک‌ها اقدام می‌کند. در نظارت مستمر که غیرحضور است، شاخص‌های مالی و عملکردی بانک‌ها مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و در نظارت غیرمستمر (حضور)، بازرسان با مراجعه به بانک‌ها اطلاعات مورد نیاز را استخراج می‌کنند.

کمیته بال در راستای استقرار نظام کارآمد نظارتی، اقدام به طراحی و معرفی اصول ۲۵ گانه‌ای کرده که انطباق هر کشوری با اصول اساسی مزبور، گام مهمی در فرآیند بهبود ثبات مالی آن کشور در حوزه داخلی و بین‌المللی به‌شمار می‌آید.

- براساس اصل ۱ (استقلال عملیاتی)، برای دستیابی به هدف سامانه نظارتی مؤثر، استقلال عملیاتی و پاسخگو بودن باید در زیرساخت‌های این سامانه وجود داشته باشد. با توجه به اینکه

^۱ Monitoring

در ایران، بانک‌های خصوصی و مؤسسات مالی و اعتباری در حال گسترش هستند، بررسی مسئله نظارت از اهمیت بسزایی برخوردار است.

در این راستا، بانک مرکزی به‌عنوان یک نهاد مهم نظارتی در کشور باید از استقلال لازم برخوردار باشد تا بتواند به اهدافی که قانون‌گذار برای آن تعیین کرده است، دست یابد و قدرت پاسخگویی لازم را نیز داشته باشد.

شورای پول و اعتبار که نهاد سیاستگذاری در بانک مرکزی است، بر استقلال بانک مرکزی تاثیرگذار است.

در این راستا، باید اشاره کرد که استقلال بانک مرکزی به استقلال از بعد سرمایه مربوط نمی‌باشد، بلکه آنچه مهم است تعریف مقرراتی است که رابطه بین دولت و بانک مرکزی را مشخص کند، به‌طوری‌که بانک مرکزی بتواند در انجام وظایف خود با توجه به قوانین و الزامات اقتصادی نسبت به تنظیم شاخص‌های پولی کشور اقدام کند. این اصل با توجه به ماده ۱۰، ۱۱ و ۱۲ قانون پولی و بانکی کشور با نظام بانکداری ایران منطبق نیست.

- براساس اصل ۲ (فعالیت‌های مجاز بانکی)، تحت نظارت بودن یک مؤسسه اعتباری به تعریفی که از بانک ارائه می‌شود بستگی دارد و فعالیت‌های مجاز مؤسساتی که دارای مجوز بوده و به‌عنوان بانک تحت نظارت قرار می‌گیرند نیز باید به‌طور روشن تعریف شود.

براساس قانون پولی و بانکی سال ۱۳۳۹، بانک عبارت است از مؤسسه‌ای که مطابق با قانون تجارت به‌صورت شرکت سهامی تشکیل شود. لیکن در ماده ۳۰ قانون پولی و بانکی کشور در سال ۱۳۵۱ اشاره‌ای به تعریف بانک نشده است. با توجه به اینکه در قوانین پولی و بانکی کشور، تعریف شفافی از بانک نشده است. بنابراین این اصل با نظام بانکداری ایران مطابقت کافی ندارد.

- براساس اصل ۳ (معیارهای صدور مجوز)، مرجع صادرکننده مجوز می‌بایست از این حق برخوردار باشد که معیارهایی را تعیین کرده و نسبت به قبول و یا رد درخواست‌هایی اقدام کند. فرایند صدور مجوز می‌بایست حداقل موارد زیر را شامل شود: ارزیابی ساختار مالکیت مؤسسه بانکی، هیئت مدیره و مدیریت ارشد، برنامه‌های عملیاتی مؤسسه و پیش‌بینی سرمایه و وضعیت مالی مؤسسه در آینده. براساس ضوابط تأسیس بانک‌های غیردولتی مصوب ۱۳۷۹/۹/۲۰ شورای پول و اعتبار این اصل با نظام بانکداری ایران منطبق است.

- براساس اصل ۴ (انتقال بخش عمده‌ای از مالکیت)، ناظر بانکی باید از این اختیار برخوردار باشد که به بررسی و رد هرگونه طرحی بپردازد که مستلزم انتقال بخش عمده‌ای از مالکیت یا کنترل مستقیم یا غیرمستقیم در بانک‌های موجود به سایر اشخاص است. در این راستا، می-

بایست این اختیار برای مرجع نظارتی وجود داشته باشد تا در صورت نقض حدود سهامداری توسط یک شخص - حتی پس از زمان تأسیس - مرجع نظارتی مربوط بتواند سهام مذکور را در چارچوب حدود تعیین شده نگه دارد و بازمانده برآن را ملغی کند. این امر هم اکنون با توجه به ماده ۱۳ ضوابط تأسیس بانک‌های غیردولتی مصوب ۱۳۷۹/۹/۲۰ شورای پول و اعتبار در ایران رعایت می‌شود.

- براساس اصل ۵ (وضع معیارهای سرمایه‌گذاری از سوی ناظران برای جلوگیری از ریسک)، ناظران بانکی باید از این اختیار برخوردار باشند که برای بررسی سرمایه‌گذاری‌ها و یا خریدهای عمده یک بانک معیارهایی وضع کنند و اطمینان یابند که ساختارها و یا ارتباطات شرکتی بانک در معرض ریسک‌های ناخواسته قرار نگیرد. در این راستا، ضروری است تا دستورالعمل جامعی تهیه شود که در آن حدود سرمایه‌گذاری بانک‌ها تعیین شود. بنابراین، بانک مرکزی در سال ۱۳۸۶ اقدام به تهیه دستورالعمل سرمایه‌گذاری مؤسسات اعتباری (موضوع بخشنامه شماره مب/۱۸۲ مورخ ۱۳۸۶/۱/۲۶) کرد. در این دستورالعمل، برای سرمایه‌گذاری بانک‌ها حدودی تعیین شده است. براساس این حدود، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشور از قید و بندهایی که عملیات شرکتی بر آن‌ها وارد کرده رها شده و به عملیات اصلی خود که همان واسطه‌گری وجوه است، بپردازند. از این‌رو این اصل با نظام بانکداری کشور منطبق است.

- براساس اصل ۶ (حداقل کفایت سرمایه)، ناظران بانکی باید نسبت به تعیین الزامات کفایت سرمایه اقدام کنند. براساس آیین‌نامه کفایت سرمایه مورخ ۸۲/۱۱/۲۵ این اصل در راستای بال I با نظام بانکداری کشور منطبق است.

- براساس اصل ۷ (فرایند جامع مدیریت ریسک اعتباری)، ناظران بانکی باید اطمینان یابند که بانک‌ها دارای فرآیند مدیریت ریسک اعتباری بوده که در آن وضعیت ریسک مؤسسه در نظر گرفته شده و برای شناسایی، اندازه‌گیری و کنترل ریسک اعتباری خط مشی‌ها و فرآیندهای احتیاطی لازم تعبیه شده است. این موضوع شامل اعطای وام‌ها و انجام سرمایه‌گذاری‌ها، ارزیابی کیفیت آن‌ها و نیز مدیریت مستمر پرتفوی وام و سرمایه‌گذاری می‌شود. با توجه به بخشنامه شماره مب/۱۵۴۸ مورخ ۸۶/۴/۱۹ بانک مرکزی، این اصل تا حدودی در نظام بانکداری ایران رعایت می‌شود.

- براساس اصل ۸ (ارزیابی ذخایر ارزیابی شده و دارایی‌های مسئله‌دار)، ناظران بانکی می‌بایست قانع شوند که بانک‌ها برای مدیریت دارایی‌های مسئله‌دار و ارزیابی میزان کفایت ذخایر و اندوخته‌ها، سیاست‌ها و فرآیندهای مناسبی را طراحی کرده‌اند و به آن‌ها پایبند هستند. در راستای

وصول مطالبات معوق می‌توان با رعایت بخشنامه شماره ۴ مطالبات سررسید گذشته و معوق تسهیلات اعطایی، پیش از انتقال بدهی به سرفصل مطالبات معوق در صورت درخواست مشتری و داشتن درست انگاری‌های لازم، نسبت به تقسیط بدهی در حدود اختیارات تفویض شده، اقدام کنند. با توجه به دستورالعمل‌های "طبقه‌بندی دارایی‌های مؤسسات اعتباری" مورخ ۱۳۸۵/۱۰/۹ شورای پول و اعتبار و "نحوه محاسبه ذخیره مطالبات مؤسسات اعتباری" این اصل تا حدودی با قوانین کشور مطابقت دارد.

- براساس اصل ۹ (شناسایی نقاط تمرکز پرتفوی)، بر این اساس، کمیته بال می‌بایست مسئولیت‌های رؤسای بانک‌ها را برای تضمین به‌کارگیری سیاست‌ها و شیوه‌های مناسب تمرکز مدیریت پرتفوی توسط بانک‌ها، تعریف کند. بر این اساس، ناظران بانکی می‌بایست مطمئن شوند که بانک‌ها دارای سیاست‌ها و فرآیندهایی هستند که مدیریت را قادر به شناسایی و مدیریت نقاط تمرکز پرتفوی می‌کند. ناظران با تعیین حدود احتیاطی می‌بایست از تمرکز منابع بانک برای یک مشتری واحد یا گروه‌هایی از مشتریان مرتبط با یکدیگر، جلوگیری کنند. این اصل منطبق بر آیین‌نامه اشخاص مرتبط ۸۹/۷/۲۷ است.

- براساس اصل ۱۰ (تعیین حدود استفاده از منابع عمده بانک‌ها به‌منظور پیشگیری از سوء استفاده‌های ناشی از ارائه وام برای اشخاص مرتبط)، به‌منظور پیشگیری از سوء استفاده‌های ناشی از مقدار منابع تخصیص یافته به اشخاص وابسته (در اقلام بالا و زیرخط ترازنامه) و برای منظور کردن تضاد منافع، ناظران بانکی باید الزامات مناسبی را برای بانک‌ها تعیین کنند. الزاماتی مبنی بر این که ارائه منابع از سوی بانک‌ها به افراد و شرکت‌های وابسته، مبتنی بر روابط غیرشخصی و تحت نظارت مؤثر بوده است. برای کنترل یا کاهش ریسک‌های مزبور، تمهیدات مناسب نیز اندیشیده شده است و چنین منابعی، براساس خط مشی‌ها و فرآیندهای استاندارد به ثبت می‌رسند. این اصل با آیین‌نامه اشخاص مرتبط مورخ ۱۳۸۹/۷/۲۷ منطبق است.

- براساس اصل ۱۱ (ریسک‌های کشوری و انتقال وجوه)، ناظران می‌بایست مطمئن شوند که بانک‌ها برای شناسایی، اندازه‌گیری و کنترل ریسک کشوری و ریسک انتقال وجوه در اعطای وام‌های بین‌المللی و فعالیت‌های سرمایه‌گذاری خود و نیز به‌منظور حفظ ذخایر و اندوخته‌های کافی برای پوشش این قبیل ریسک‌ها، دارای سیاست‌ها و فرآیندهای مناسبی هستند. با توجه به بخشنامه ریسک کشوری مورخ ۱۳۷۸/۸/۲۰ بانک مرکزی، این اصل تا حدودی بر اساس شرایط حاکم بر کشور مورد تأکید قرار گرفته است.

- براساس اصل ۱۲ (ریسک های بازار)، ناظران بانکی می بایست از این موضوع اطمینان یابند که بانکها دارای سیاستها و فرآیندهایی هستند که بهطور دقیق ریسکهای بازار را مورد شناسایی، سنجش، نظارت و کنترل قرار می دهند. در صورت لزوم، ناظران باید از اختیارات لازم برای وضع محدودیت های خاص و یا تعیین سرمایه ویژه برای پوشش مقدار منابعی که در معرض ریسک بازار قرار دارند برخوردار باشند.

- بر اساس اصل ۱۳ (کنترل و مدیریت ریسک نقدینگی)، ناظران باید اطمینان یابند که بانکها دارای یک راهبرد مدیریت نقدینگی هستند که در آن وضعیت ریسک مؤسسه منظور شده است و برای شناسایی، اندازه گیری، نظارت و کنترل ریسک نقدینگی و مدیریت روزانه آن، دارای خط مشی ها و فرآیندهای احتیاطی لازم هستند و فرآیندهای مدیریت ریسک، الزامات سرمایه، دستورالعمل های نقدینگی، گزینه ها و استانداردهای کیفی در عمل رعایت می شود. این اصل تا حدودی منطبق با بخشنامه شماره م/۲۴۰۳ مورخ ۸۶/۶/۱۷ بانک مرکزی است.

- براساس اصل ۱۴ (ریسک عملیاتی)، ناظران بانکی می بایست مطمئن شوند که بانکها برای شناسایی، ارزیابی، نظارت و کنترل و کاهش ریسک عملیاتی، دارای سیاستها و فرآیندهای مدیریت ریسک هستند. لازم است سیاستها و فرآیندهای مزبور متناسب با اندازه و پیچیدگی بانک موردنظر باشد. این ریسک تا حدودی با بخشنامه شماره م/۳۲۴۴ مورخ ۸۶/۸/۳ بانک مرکزی هم خوانی دارد.

- براساس اصل ۱۵ (مقررات صریح مربوط به شناخت مشتری)، بانکها می بایست قوانین خاصی را درباره شناسایی مشتری اعمال کنند و شیوه های مناسبی را برای مبارزه با پول شویی به کار گیرند. این اصل منطبق با قانون پول شویی سال ۱۳۸۶ و آیین نامه اجرایی قانون پول شویی مورخ ۱۳۸۸/۹/۱۱ است.

- براساس اصل ۱۶ (کنترل داخلی و حسابرسی)، ناظران بانکی می بایست از هر دو شیوه نظارتی حضوری و غیرحضوری استفاده کنند. هر دو شیوه مذکور می تواند توسط کارکنان مقام نظارتی و همچنین حسابرسان داخلی انجام گیرد. براساس مقررات و آیین نامه های موجود، این اصل در نظام بانکی کشور رعایت می شود.

- براساس اصل ۱۷ (نظارت بر عملکرد)، سازمان می بایست جلساتی را به منظور تنظیم قوانین با کارشناسان بخش نظارت حضوری و غیرحضوری برای بهبود ارزیابی خود تشکیل دهد. ترکیب فعالیت نظارت حضوری و غیرحضوری به طور خاص در مورد تحلیل ریسک با استفاده از چارچوب نظارتی، می تواند شرایط مناسبی را برای نظارت بر عملکرد بانکها فراهم کند.

- براساس اصل ۱۸ (سوء استفاده از خدمات بانکی)، بانک‌ها باید در شرایط مختلف رویه‌های مشخصی را برای شناخت مشتری داشته باشند. بر این اساس، می‌بایست گفت که بحث شناخت مشتری بیشتر به مباحث پول‌شویی مربوط می‌شود. در این زمینه بانک مرکزی در سال ۱۳۸۱، دستورالعملی را تحت عنوان "دستورالعمل چگونگی شناسایی مشتریان مؤسسات اعتباری" تهیه و به بانک‌های کشور ابلاغ کرده است. در این دستورالعمل، نحوه شناسایی گروه‌های مختلف مشتریان بیان شده است. این اصل منطبق با آیین‌نامه اجرایی قانون پول‌شویی مورخ ۱۳۸۸/۹/۱۱ است.

- براساس اصل ۱۹ (رویکرد نظارتی) از اصول کمیته بال، یک سامانه نظارتی مؤثر می‌بایست مشتمل بر نظارت حضوری و غیرحضوری و تماس‌های منظم با مدیریت بانک باشد. این اصل منطبق با قوانین بانکداری کشور است.

- براساس اصل ۲۰ (گزارشگری تلفیقی) از اصول کمیته بال، ناظران بانکی باید دارای ابزارهایی باشند که به‌وسیله آن‌ها، گزارش‌های احتیاطی و اطلاعات آماری را - به هر دو به‌صورت انفرادی و تلفیقی - از بانک‌ها جمع‌آوری کنند و آن‌ها را مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار دهند. همچنین آن‌ها باید ابزارهایی را برای ارزیابی مستقل این گزارش‌ها - از طریق بررسی‌های حضوری و یا توسط کارشناسان خارجی در اختیار داشته باشند. این اصل با بخشنامه شماره ۸۸/۱۰۴۰۹۹ مورخ ۸۸/۵/۱۷ هم‌خوانی دارد.

- براساس اصل ۲۱ (حسابداری و افشا)، ناظران بانکی می‌بایست مطمئن شوند که هر بانک سوابق کافی از فعالیت‌های خود نگهداری می‌کند. سوابقی که براساس خط مشی‌ها و روش‌های حسابداری است از مقبولیت گسترده بین‌المللی برخوردار است. افزون بر این، باید این اطمینان حاصل شود که بانک نسبت به انتشار منظم اطلاعاتی که وضعیت مالی و سودآوری آن را به‌طور کامل بازتاب می‌دهد، اقدام می‌کند. این اصل با مقررات و آیین‌نامه‌های بانک مرکزی تا حدودی هم‌خوانی دارد.

- براساس اصل ۲۲ (اقدامات ناظران در زمینه کارهای اصلاحی)، لازم است ناظران بانکی، گستره مناسبی از ابزارهای نظارتی را در اختیار داشته باشند تا نسبت به انجام به موقع کارهای اصلاحی اقدام کنند. در صورت لزوم، این امر می‌بایست شامل توانایی ناظران در ابطال مجوز بانکی یا پیشنهاد لغو آن باشد. این اصل با مواد ۳۹ و ۴۴ قانون پولی و بانکی کشور هم‌خوانی دارد.

- براساس اصل ۲۳ (نظارت یکپارچه)، یکی از عوامل ضروری نظارت بانکی این است که ناظران، گروه بانکی را به‌صورت یکپارچه نظارت کنند. این امر می‌تواند از طریق نظارت کافی و در

صورت لزوم، به کارگیری ضوابط احتیاطی برای کلیه جوانب عملیات جهانی انجام شده توسط گروه مزبور صورت پذیرد.

- براساس اصل ۲۴ از اصول کمیته بال، می‌بایست نظارت کشور میزبان مورد بررسی قرار گیرند.
- براساس اصل ۲۵ از اصول کمیته بال، می‌بایست روابط مراجع نظارتی کشورهای مبدا و مقصد مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا، نظارت تلفیقی برون مرزی، مستلزم وجود همکاری و تبادل اطلاعات بین ناظران کشور مبدا و دیگر ناظران متعدد ذی‌ربط به‌خصوص ناظران بانکی کشور مقصد می‌باشد و ناظران بانکی می‌بایست بانک‌های خارجی را وادار کنند عملیات محلی خود را مطابق با استانداردهای مشابهی انجام دهند که مؤسسات داخلی نیز ناگزیر به رعایت آن‌ها هستند. این اصل با آیین‌نامه اجرایی نحوه تأسیس و عملیات شعب بانک‌های خارجی در ایران مصوبه هیئت وزیران مورخ ۸۷/۱۲/۲۸ تا حدودی هم‌خوانی دارد.

۴- بررسی و تحلیل مدیریت ریسک در نظام بانکداری اسلامی

نظام بانکداری اسلامی با دو نوع متفاوت از ریسک روبه‌رو است.
نخست شامل ریسک‌های فراگیر که نظام بانکداری متعارف نیز با آن روبه‌رو است؛
دوم ریسک‌هایی که اختصاص به نظام مالی و بانکداری اسلامی دارد و از قوانین و الزامات شرعی سرچشمه می‌گیرد؛

با توجه به متفاوت بودن ماهیت بانکداری اسلامی و ساز و کار متناظر با آن به‌طور یقین تجدیدنظر در بیانیه کمیته بال درباره نسبت کفایت سرمایه بانکداری اسلامی امری ضروری است. از سوی دیگر با توجه به اینکه نظام بانکداری ایران، اسلامی است، از این‌رو رعایت اصول هیئت خدمات مالی اسلامی^۱ در نظام بانکداری کشور نیز حایز اهمیت است. در مقررات این هیئت به دو مورد کفایت سرمایه و مدیریت ریسک توجه ویژه‌ای شده است.

^۱ IFSB: Islamic Financial Services Board

هیئت مالی اسلامی در سوم نوامبر سال ۲۰۰۲ میلادی و به همت تعدادی از بانک‌های مرکزی کشورهای مسلمان در شهر کوالالامپور مالزی تأسیس و از ابتدای سال ۲۰۰۳ میلادی فعالیت رسمی خود را آغاز کرد. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان یکی از اعضای این هیئت، نقش عمده‌ای در شکل‌گیری آن ایفا کرده و هم‌اکنون نیز ریاست هیئت یادشده را برعهده دارد.

۴-۱- کفایت سرمایه در الگوی اسلامی

عقود اسلامی در بانکداری اسلامی حجم عمده‌ای از پرتفوی تسهیلاتی یک بانک اسلامی را تشکیل می‌دهند. بنابراین، لازم است به جای اعمال ضریب ریسک ۱۰۰ درصد برای عقود (قرارداد)، برای هر یک از عقود از ضرایب ریسک ویژه آن عقد، که به وسیله بانک توسعه اسلامی^۱ برآورد شده است، استفاده کرد. بر این اساس، برای موجودی نقد، مطالبات از بانک مرکزی و مشارکت دولتی، ضریب ریسک صفر درصد؛ مطالبات از بانکها و موسسه‌های مالی ضریب ریسک ۲۰ درصد؛ مضاربه ۶۵ درصد؛ جعاله ۶۲/۶ درصد، سلف ۶۴ درصد؛ فروش اقساطی ۵۱/۲ درصد؛ مشارکت مدنی ۷۳/۸ درصد؛ اجاره به شرط تملیک ۵۲/۸ درصد؛ مسکن ۶۶/۶ درصد و دیگر دارایی‌ها، ضریب ریسک ۱۰۰ درصد در نظر گرفته می‌شود. شایان ذکر است که دارایی‌های زیر خط تراز مانند گذشته با ضریب معین به بالای خط تراز منتقل می‌شوند. بدین ترتیب، با اعمال این ضرایب، میزان دارایی‌های موزون به ریسک بانک در الگوی اسلامی به دست می‌آید.

۴-۲- مدیریت ریسک در الگوی اسلامی

در خصوص ریسک‌هایی که در محاسبه کفایت سرمایه در بانک‌های اسلامی منظور شده است و می‌بایست تحت مدیریت قرار گیرند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

۴-۲-۱- ریسک اعتباری

یکی از عوامل مهم سلامت اقتصاد جامعه، کارکرد منظم و دقیق چرخه گردش پول بین بانک و مشتریان اعتباری است. هنگامی که تسهیلات‌گیرنده به علل مختلف با بحران مالی روبه‌رو می‌شود، ریسک اعتباری بانک افزایش می‌یابد، به عبارت دیگر کلیه ریسک‌های تسهیلات‌گیرنده از طریق ریسک اعتباری بر ریسک بانکها و مؤسسات مالی اثر می‌گذارد.

در این درباره عدم ایفای تعهدات، از جمله اصل و سود تسهیلات دریافتی که از آن به عنوان نکول یاد می‌شود، یکی از شایع‌ترین پدیده‌های اعتباری است که در ریسک اعتباری مورد توجه قرار می‌گیرد و از این رو ریسک نکول نیز تقریباً مترادف ریسک اعتباری تلقی می‌شود. بر این اساس برخی از صاحب‌نظران، ریسک اعتباری را ریسک عدم ایفای تعهدات اعتباری مشتری تعریف کرده‌اند.

^۱ IDB: Islamic Development Bank

مقایسه ریسک اعتباری در عقود اسلامی با بانکداری متعارف

- در قرارداد مضاربه و مشارکت مدنی عدم پرداخت به موقع و کامل سهم سود بانک و همچنین اصل تسهیلات پرداختی به وسیله مشتری موجب ریسک اعتباری می‌شود. با توجه به اینکه در عقد مشارکت مدنی، بانک شریک مشتری است، ریسک اعتباری افزایش می‌یابد.
- در قرارداد سلم(سلف) و استصناع به دلیل اینکه قیمت کالا، در ابتدای قرارداد و پیش از تولید کالا و یا محصول توسط بانک پرداخت می‌شود و به دلایلی از جمله تغییر شرایط اقتصادی و سیاسی و آبوهوا (برای محصولات کشاورزی در سلف) و... این احتمال وجود دارد که مشتری قادر به تولید کالای موضوع قرارداد نباشد، در نتیجه ریسک اعتباری این عقود نسبت به بانکداری متعارف بالاست. البته در عقد استصناع با توجه به اینکه کالاهای تولیدی، فقط از نوع کالاهای بادوام است، بنابراین نسبت به سلم از ریسک کمتری برخوردار است.
- در عقود با بازدهی ثابت به‌ویژه در عقود مرابحه (به استثنای مرابحه خدمات) و اجاره به دلیل اینکه کالای موضوع قرارداد در رهن بانک است، از این‌رو بازگشت اصل و سود تسهیلات آسان‌تر است. بنابراین ریسک اعتباری آن کمتر از سایر عقود و حتی پائین‌تر از بانکداری متعارف هست. شایان ذکر است با توجه به اینکه عقد اجاره میان‌مدت و بلندمدت است لذا نسبت به مرابحه دارای ریسک بیشتری است.

نمودار شماره ۱: مقایسه ریسک اعتباری در عقود اسلامی با بانکداری متعارف

- آثار عدم نظارت بر مدیریت ریسک اعتباری

- نبود مدیریت ریسک اعتباری می تواند چالش های زیر را در بلندمدت برای بانک ایجاد کند:
- الف- نبود به کفایت سرمایه لازم، به ویژه در زمان اعطای تسهیلات به فعالیت های پر ریسک.
 - ب- عدم امکان ارزیابی درست از کیفیت دارایی های بانک.
 - ج- بروز کمبود نقدینگی و عدم امکان برآورد صحیح از منابع، مصارف، درآمدها و هزینه ها.
 - د- تحمیل هزینه های پیش بینی نشده، مانند هزینه های مطالبات معوق و سوخت شده.
 - ه- عدم امکان رقابت با بانک های دارای مدیریت مناسب ریسک.
 - و- عدم امکان برآورد نقدی ناشی از مخاطرات پیش رو و ناتوانی در اتخاذ تدابیر لازم برای کاهش آن ها.
 - ز- وجود انحراف اطلاعاتی مدیران که منتج به اتخاذ تصمیمات غیربهبینه می شود.
 - ح- کاهش سودآوری ناشی از عدم شناسایی و وصول درآمدها.

۲-۲-۴- ریسک بازار

همان طور که قبلاً بیان شد بانک تسویه بین المللی در جدیدترین رهنمودهای خود به کشور درباره اهمیت ریسک های بازار و عملیاتی تاکید و به موسسات مالی پیشنهاد کرده است در محاسبه کفایت سرمایه خود، علاوه بر ریسک اعتباری، ریسک های بازار و همچنین ریسک عملیاتی را نیز منظور کنند و سرمایه مقرراتی کل را تابعی از ریسک های اعتباری، بازار و عملیاتی در نظر بگیرند. از این نظر شناسایی، اندازه گیری و کنترل ریسک های بازار از اهمیت بسیاری برای صنعت بانکداری ایران برخوردار است، چرا که فعالیت بانک های تجاری در ایران و سودآوری آن ها مبتنی بر تغییرات نرخ بهره (بازدهی) تسهیلات و سپرده ها بوده و عملکردی مطلوب با سطح معقولی از ریسک، بدون مدیریت صحیح ریسک های فوق حاصل نخواهد شد. در ادامه ریسک های قیمت، نرخ سود و ریسک نقدینگی در بانکداری اسلامی مورد بررسی می گیرد:

ریسک قیمت به علت نوسان ها و تغییرات شدید قیمت دارایی های نزد بانک پدید می آید. فعالیت مؤسسات مالی و غیر مالی اغلب در شرایط نااطمینانی انجام می پذیرد. این امر سبب می شود تا مؤسسات مزبور در معرض تغییرات ناشی از قیمت دارایی های مالی و غیر مالی و شرایط محیطی قرار بگیرند، به طوری که طی دهه های اخیر پیش بینی تغییرات مزبور و مدیریت منابع در معرض ریسک از اهمیت چشمگیری برخوردار شده است.

ریسک نرخ سود که یکی از انواع ریسک‌های فرآروی نظام بانکی و موسسات مالی بوده، عبارت است از زیان بالقوه ناشی از تغییرات نرخ سود. هنگامی که نرخ سود (بهره) در حال نوسان است، درآمدها و مخارج بانک همانند ارزش اقتصادی دارایی‌ها و بدهی‌ها دچار تغییر می‌شوند، آثار چنین تغییراتی، درآمدها و هزینه‌های عملیاتی را دستخوش تغییر می‌کند که سرانجام ریسک سود (بهره) موجب سود و یا زیان بانک می‌شود.

– مقایسه ریسک بازار (ریسک‌های قیمت و نرخ سود) در عقود اسلامی با بانکداری متعارف

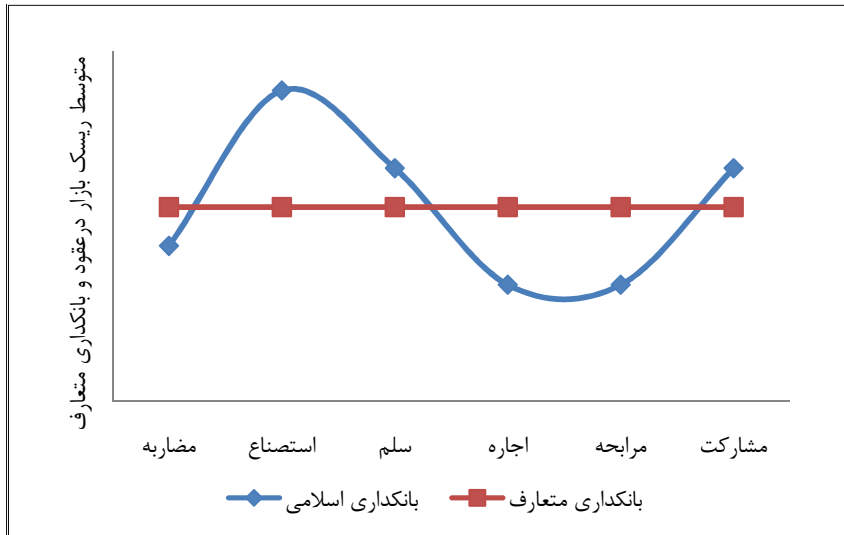
الف- با توجه به ویژگی‌های عقد مضاربه به دلیل ماهیت کوتاه‌مدت آن تغییرات قیمت و نرخ سود چندان زیاد نبوده است و در نتیجه ریسک کمتری نسبت به سایر عقود و حتی بانکداری متعارف دارد.

ب- در قرارداد سلم(سلف) و استصناع به دلیل اینکه قیمت کالا، در ابتدای قرارداد و پیش از تولید کالا و یا محصول توسط بانک پرداخت می‌شود و همچنین کالای تولید شده تا زمانی که دوباره به پول نقد تبدیل شود نزد بانک نگاه‌داشته می‌شود، ریسک بازار در این قرارداد نسبتاً زیاد است و به دلیل بلندمدت بودن عقد استصناع، این عقد نسبت به سلف دارای ریسک بیشتری است.

ج- عقود مرابحه و اجاره به دلیل اینکه بازدهی ثابت دارند و به تدریج از مشتری اخذ می‌شود و همچنین کالای موضوع قرارداد در رهن بانک است، از این‌رو ریسک بازار آن کمتر از سایر عقود و حتی کمتر از بانکداری متعارف هست.

د- در قرارداد مشارکت مدنی، عدم پرداخت به موقع و کامل اصل تسهیلات و سهم سود بانک به وسیله مشتری موجب ریسک بازار می‌شود.

نمودار شماره ۲: مقایسه ریسک بازار در انواع عقود اسلامی با بانکداری متعارف

- آثار عدم نظارت بر ریسک قیمت و ریسک نرخ سود

نوسان‌های نرخ تورم و به تبع آن نرخ سود بانکی، پیش‌بینی ارزش دارایی‌های حساس به نرخ سود^۱، بدهی‌های حساس به نرخ سود^۲، درآمدهای ناشی از دارایی‌ها (درآمد تسهیلات اعطایی)، هزینه‌ها (هزینه تأمین منابع) و وصول مطالبات بانک را تحت تأثیر قرار می‌دهند. نوسان‌های بالا حاشیه سوددهی خالص^۳ را نیز متأثر کرده و توان مدیریتی بانک را در ایجاد ارزش افزوده کاهش می‌دهد. موسسات مالی و به‌ویژه بانک‌ها به منظور کنترل و مدیریت نوسان‌های ذکر شده می‌باید ریسک نرخ سود (بهره) را ابتدا شناسایی و پس از آن اندازه‌گیری، کنترل و مدیریت کنند.

ماهیت مشارکتی قراردادهای بانکداری اسلامی، موجب می‌شود تا با توزیع ریسک و انتقال بخشی از آن به سپرده‌گذاران، آثار ناشی از این ریسک در حاشیه سوددهی خالص بانک کاهش

^۱ RSA: Rate Sensitive Assets

^۲ RSL: Rate Sensitive Liabilities.

^۳ NIM: Net Interest Margin.

یابد، لیکن، به علت نبود ابزارهای مالی کافی، آثار ناشی از ریسک بازار در ارزش دارایی‌ها و بدهی‌های بانک افزایش می‌یابد.

۳-۲-۴- ریسک نقدینگی

ریسک نقدینگی عبارت است از ریسک ناشی از نبود نقدینگی لازم به منظور پوشش تعهدات کوتاه‌مدت و خروجی‌های غیرمنتظره وجوه. زمانی که به علت افزایش نرخ سود پرداختی به سپرده‌ها توسط یک بانک رقیب، عمده سپرده‌گذاران اقدام به خروج سپرده‌های خود از بانک کنند، در همین دوره موجودی نقد بانک قدرت پاسخگویی به چنین خروجی ناگهانی وجوه را ندارد. در چنین شرایطی بانک مجبور به جذب منابع گران قیمت (مانند دریافت تسهیلات از بازار بین بانکی) و یا نقدکردن سایر دارایی‌های خود در زمان کمتر و با قیمتی بسیار کمتر از قیمت بازار آن‌ها می‌شود. حالت دیگر زمانی است که تقاضا برای تسهیلات به هر دلیل با رشد پیش‌بینی نشده‌ای روبه‌رو می‌شود، لیکن منابع بانک برای پاسخگویی به این حجم بالای تقاضا کافی نیست. اگرچه در این حالت بانک تعهدی در برابر متقاضی تسهیلات ندارد و به ساده‌ترین دلیل، یعنی کمبود منابع از پرداخت تسهیلات صرف‌نظر می‌کند، با این حال امکان کسب سود از محل تسهیلات درخواستی به علت کمبود منابع، از بانک سلب شده و همچنین عدم امکان تأمین مالی متقاضیان از محل منابع بانک‌ها، موجب رشد و تقویت بازارهای غیرمتمثل پولی و ... می‌شود که این امر می‌تواند آثار منفی بر اقتصاد داشته باشد.

الف - مقایسه ریسک نقدینگی در انواع عقود اسلامی با بانکداری متعارف

- اوراق مرابحه^۱، به دلیل وجود قابلیت خرید و فروش این‌گونه عقود در بازار ثانویه از درجه نقدشوندگی بالایی برخوردار است. بنابراین ریسک نقدینگی آن پایین‌تر از بانکداری متعارف است.

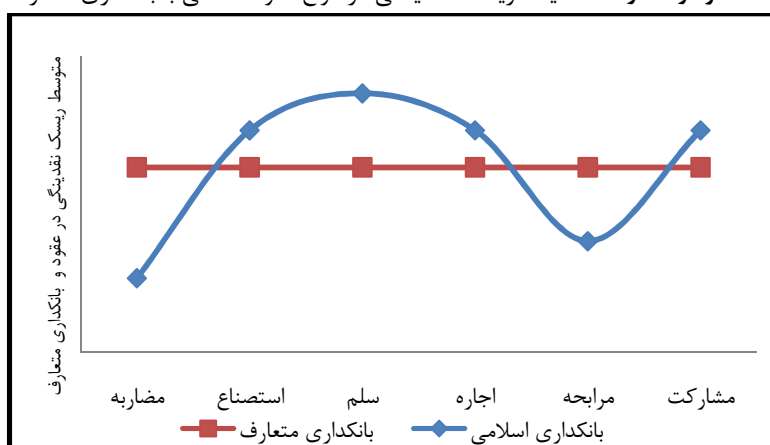
- اوراق اجاره^۲ نیز قابلیت خرید و فروش در بازار ثانویه را دارد، لیکن به دلیل ماهیت بلندمدت آن و همچنین با توجه به اینکه مالکیت موضوع قرارداد به مشتری منتقل نمی‌شود (فقط در اجاره به شرط تملیک در سررسید و پس از تسویه حساب مالکیت موضوع قرارداد به مشتری منتقل می‌شود) ریسک نقدینگی آن نسبت به عقد مرابحه بیشتر است.

^۱ منظور تسهیلات پرداختی در قالب عقد مرابحه بوده که به اوراق بهادار (securitization) تبدیل شده‌اند.

^۲ منظور تسهیلات پرداختی در قالب عقد اجاره بوده که به اوراق بهادار تبدیل شده‌اند.

- در قرارداد سلف با توجه به اینکه کالای موضوع سلف را پیش از سررسید نمی‌توان فروخت، از این رو به دلیل پایین بودن قدرت نقدشوندگی، ریسک نقدینگی آن نسبتاً بالاست.
- در مضاربه با توجه به اینکه عقدی کوتاه‌مدت بوده و در صورت ائتلاف سرمایه می‌توان اصل سرمایه را از مشتری (عامل) پس گرفت، از این رو ریسک نقدینگی آن پایین است.
- مشارکت مدنی در پروژه‌های بلندمدت می‌تواند عاملی برای ریسک نقدینگی باشد.

نمودار شماره ۳: مقایسه ریسک نقدینگی در انواع عقود اسلامی با بانکداری متعارف

ب- آثار عدم نظارت بر ریسک نقدینگی

- وجود ریسک نقدینگی در بانک‌ها می‌تواند آثاری به شرح زیر داشته باشد:
- افزایش بدهی به بانک مرکزی، به طوری که بانک‌ها به منظور پوشش نقدینگی مورد نیاز، مجبور به اخذ تسهیلات از بانک مرکزی می‌شوند.
- کاهش ارزش بازار سهام بانک، زمانی که بانک با مشکل نقدینگی روبه‌رو می‌شود، برای تأمین آن اقدام به فروش دارایی‌های خود به قیمتی کمتر از ارزش بازار می‌کند، بنابراین با کاهش ارزش دارایی‌ها، ارزش سهام بانک هم کاهش می‌یابد.
- بدهی به سایر بانک‌ها، اگر چه هم‌اکنون بازار بین بانکی در ایران آنچنان فعال نبوده و پرداخت تسهیلات بین بانکی چندان رایج نیست، لیکن این متغیر می‌تواند به‌عنوان یکی از آثار ناشی از ریسک نقدینگی در آینده منظور شود.

- هزینه‌های تأمین مالی، روبه‌رو شدن با ریسک نقدینگی باعث می‌شود تا بانک‌ها مجبور به پذیرش هزینه‌های بیشتر از نرخ‌های معمول بازار برای تأمین منابع مالی شوند.

۴-۲-۴- ریسک عملیاتی

یکی از ریسک‌هایی که بانک‌ها در حوزه فعالیت خود با آن روبه‌رو هستند، ریسک‌های عملیاتی است. ریسک‌های عملیاتی، بیشتر ناشی از نامناسب بودن و عدم کفایت فرآیندها و روش‌ها، افراد، نظام‌های داخلی و یا ناشی از وقوع رویدادهای خارج از مؤسسه اعتباری است. آثار این شاخه از ریسک گاه ممکن است به‌حدی گسترده باشد که به ورشکستگی مؤسسات اعتباری نیز بینجامد.

اهمیت این شاخه از ریسک در درجه نخست مرهون گستردگی حیطه عملکرد و آثار نهفته زیادی است که گاه ممکن است یک مؤسسه اعتباری را تا آستانه ورشکستگی سوق دهد. بدین منظور مقادیری برای پوشش آن در نسبت کفایت سرمایه، توافق‌نامه بال II، منظور می‌کنند. کمیته بال ریسک عملیاتی را به‌عنوان "ریسک زیان ناشی از فرآیندها، افراد و نظام‌های نامناسب و ناتوان و یا ناشی از رویدادهای خارجی" تعریف کرده است.

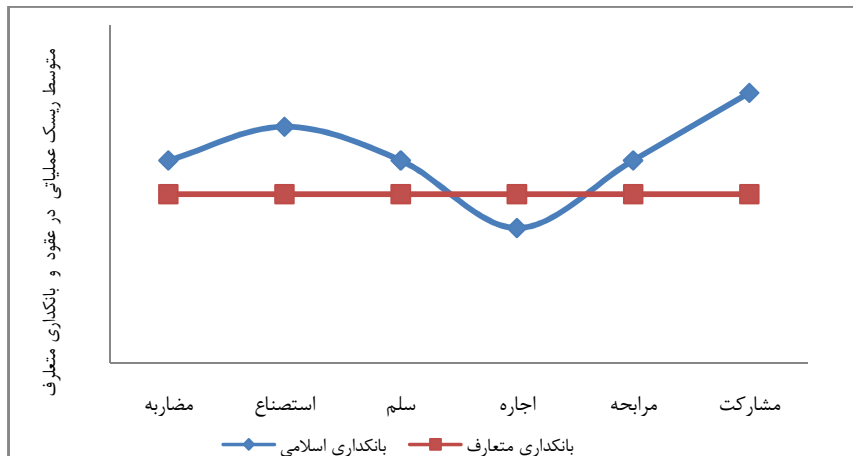
برخی رویدادها در بروز ریسک عملیاتی بسیار مؤثر هستند که عبارت‌اند از:

- رویدادهای مربوط به فرآیندها و روش‌ها شامل عدم کفایت یا نامناسب بودن رهنمودها، سیاست‌ها و رویه‌ها، عدم کفایت ارتباطات و یا وقفه در آن‌ها، خطاهای مربوط به ورود اطلاعات، مستندسازی ضعیف و ناکافی امور حقوقی، نقض قانون، مقررات و رعایت نکردن الزامات و ... است.
- رویدادهای مربوط به درون سازمان که شامل نقض دستورالعمل‌های داخلی، سیاست‌ها و رویه‌ها، عدول از اختیارات واگذار شده، سوء استفاده کارکنان که شامل اختلاس، سرقت، خیانت در امانت، جعل اسناد و چک‌ها، انتشار انواع ویروس‌های رایانه‌ای در رایانه‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای، پول‌شویی، عدم شفافیت وظایف و مسئولیت‌ها، بی‌تجربگی کارکنان و ... است.
- رویدادهای مربوط به اختلال‌های کاری و نواقص نظام که شامل عدم کفایت در نحوه نگهداری و مدیریت سخت‌افزارها و نرم‌افزارهاست.
- رویدادهای مربوط به خارج از مؤسسه که شامل اعمال مجرمانه مانند: کلاهبرداری، سرقت، جعل، عملیات تروریستی و ناآرامی‌های اجتماعی، بلایای طبیعی مانند زلزله، آتش‌سوزی، سیل و ... است.

الف- مقایسه ریسک عملیاتی در انواع عقود اسلامی با بانکداری متعارف

- در مشارکت مدنی، بانک شریک مشتری بوده و تحقق سود منوط به عملکرد مشتری است، در نتیجه ریسک عملیاتی آن از بانکداری متعارف و سایر عقود بیشتر است.
- نظر به اینکه در عقود استصناع و سلف نیز همانند مشارکت مدنی تحقق سود منوط به عملکرد مشتری است، سطح ریسک عملیاتی بالایی دارند. در عقد استصناع به دلیل اینکه افراد حقوقی زیادی در فرآیند اجرای آن دخیل هستند، احتمال خطا و بروز اشتباه زیاد است و این امر موجب می‌شود ریسک عملیاتی آن بعد از عقود مشارکتی بیشتر از سایر عقود باشد.
- چنانچه نظارت و کنترل اساسی و مستمر در جریان اجرای قراردادها وجود نداشته باشد، و یا در صورتی که کشورهای اسلامی نظام‌های حسابرسی، مالیاتی و نظارتی عملکرد ضعیفی داشته باشند، مشکل اطلاعات نامتقارن به بانک‌های اسلامی تحمیل می‌شود. عدم انتقال اطلاعات درست باعث می‌شود تا ارزیابی درستی از امکان‌سنجی و اولویت‌بندی طرح‌ها در دست نبوده و به تبع آن ریسک عملیاتی بانک‌ها افزایش یابد.
- در عقد اجاره به دلیل اینکه تحقق سود منوط به عملکرد مشتری نیست و نرخ آن از پیش مشخص است در نتیجه ریسک عملیاتی آن نسبت به سایر عقود و حتی از بانکداری متعارف کمتر است.

نمودار شماره ۴: مقایسه ریسک عملیاتی در انواع عقود اسلامی با بانکداری متعارف

ب- آثار عدم نظارت بر ریسک عملیاتی

زیان‌های برگرفته از ریسک‌های عملیاتی که سازمان‌های مختلف از جمله بانک‌ها به علت رشد استفاده از فناوری و افزایش ارتباطات میان مشتریان و بازارهای سرمایه با آن درگیر هستند، بیشتر ناشی از کوتاهی یا عدم مهارت بانک در انجام امور، سرقت داخلی، سرقت خارجی، فرایند سازمان در امور مربوط به استخدام کارکنان و ایمنی محیط کاری، فرایندهای مرتبط با مشتریان، محصولات و کسب و کار، آسیب به دارایی‌های فیزیکی و ... هستند.

۵- ریسک‌های عقود در بانکداری اسلامی و اجرای آن در نظام بانکداری ایران

در قسمت پیش، انواع ریسک‌هایی که نظام بانکداری اسلامی با آن روبه‌رو بوده، مورد بررسی قرار گرفت. تمامی مرادفات بانکی در ایران مبتنی بر نظام بانکداری اسلامی است و این امر موجب شناسایی و تعدیل برخی ریسک‌های موجود در عقود اسلامی شده؛ لیکن با توجه به ویژگی‌های ساختاری و شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور نظام بانکداری ایران با ریسک‌هایی متفاوتی روبه‌رو است.

در ادامه ضمن بیان مهم‌ترین ریسک‌های مربوط به عقود اسلامی، به‌نکات درخور توجه در بانکداری بدون ربا در ایران پرداخته خواهد شد.

۵-۱- عقود مبادله‌ای

این عقود شامل جعاله، اجاره به شرط تملیک، سلف، فروش اقساطی و خرید دین می‌شود. در ادامه ریسک‌های عقود زیر مورد بررسی قرار گرفته است.

۵-۱-۱- جعاله

- **ریسک عقد جایز:** به باور مشهور فقیهان، قرارداد جعاله قراردادی جایز است. بنابراین پیش از آنکه عامل شروع به کار کند، جاعل و عامل می‌توانند جعاله را به هم بزنند.

- **ریسک نقدینگی (جعاله خاص):** یکی از انواع جعاله، جعاله خاص است. در جعاله خاص شخصیت عامل برای جاعل (کارفرما) اهمیت دارد. اگر عامل انجام کار را به دیگری واگذار کند، مستحق اجرت نخواهد بود. این مسئله می‌تواند برای نظام بانکی ریسک نقدینگی پدید آورد.^۱

۱. مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربا: لیلیا محرابی. مجله تازه‌های اقتصاد. شماره ۱۳۰

- **ریسک اعتباری جعاله:** ممکن است اجرت عمل ناشی از قرارداد جعاله به وسیله جاعل به موقع و به طوری کامل پرداخت نشود.

- **ریسک قیمت:** نوسان‌های قیمت در قراردادهای میان‌مدت و بلندمدت می‌تواند موجب بروز این ریسک شود.

- نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

- درباره کاهش ریسک عقد جایز و پرهیز از آثار فسخ و ناتمام ماندن عملیات موضوع جعاله و ایجاد ثبات در معاملات بانکی بانک‌ها ضمن عقد لازمی، حق فسخ مشتری را (از جاعل یا عامل) ساقط می‌کنند.

- درباره کاهش ریسک نقدینگی در قراردادهای جعاله بانک، در ابتدای قرارداد عامل و مشتری جاعل است و سپس طی یک ماده‌ای در متن قرارداد، جعاله ثانوی برقرار می‌شود و بانک جاعل و مشتری عامل می‌شود. شایان ذکر است که در قراردادهای جعاله می‌بایست برآورد هزینه توسط مسئول شعبه انجام شود. به دلیل آنکه در قرارداد تمام موارد درج می‌شود و برآورد هزینه صورت می‌پذیرد، بحث ربوی بودن منتفی است.

- به منظور پوشش ریسک‌های این عقد بانک‌ها از وثایق توثیقی، تهرینی و یا ضمانت اشخاص استفاده می‌کنند.

- مشکلات حقوقی ناشی از تملیک دارایی

- تملیک اموال توثیقی و تهرینی نزد بانک با توجه به وجود محدودیت‌ها و مشکلات قانونی کشور زمان‌بر بوده و در زمان فروش، مشکلات فراوانی را برای بانک به وجود می‌آورد.

- برخی از کالاهای مصرفی و برخی از کالاهای انحصاری عملاً تملیک آن‌ها برای بانک ارزشی ندارد.

- بحران‌های سیاسی بر این عقد (به‌ویژه در گشایش اعتبار اسنادی)^۱ تأثیرگذار است.

۲-۱-۵- اجاره به شرط تملیک

اجاره به شرط تملیک، عقدی است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدت اجاره و در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستاجر را مالک شود.

ریسک اعتباری: با توجه به اینکه از یک سو قرارداد اجاره به شرط تملیک به پشتوانه دارایی (عین مستاجر) و منفعت آن انجام می‌شود و از سوی دیگر براساس باور مشهور فقیهان بانک‌ها

^۱ L/C: Letter of Credit

مجاز به اخذ جریمه تأخیر هستند، از این رو بازگشت اصل و سود تسهیلات به راحتی صورت می‌گیرد و به‌طور نسبی این عقد دارای ریسک اعتباری کمی است.

ریسک قیمت: به‌رغم بلندمدت بودن این عقد، نوسان قیمت و عدم تعدیل اجاره‌بها در قرارداد، عقد اجاره به شرط تملیک می‌تواند برای مؤجر (نظام بانکی) ریسک پدید آورد، لیکن به دلیل اینکه عقد مذکور دارای بازدهی ثابت است و به‌صورت تدریجی از مشتری اخذ می‌شود و کالای موضوع قرارداد در تمام مدت اجاره در رهن بانک است، ریسک بازار آن کم است.

ریسک نقدینگی: به‌رغم ماهیت بلندمدت این عقد، به دلیل آنکه قابلیت خرید و فروش در بازار ثانویه دارد، ریسک نقدینگی آن نسبت به سایر عقود تا حدودی تعدیل شده است.

ریسک عملیاتی: در عقد اجاره به شرط تملیک به دلیل اینکه تحقق سود منوط به عملکرد مشتری نیست و نرخ آن از پیش مشخص است، در نتیجه ریسک عملیاتی کم است. شایان ذکر است ماهیت این عقد به‌گونه‌ای طراحی شده که ریسک‌های اعتباری، نرخ سود قیمت و عملیاتی آن از بانکداری متعارف پایین‌تر است.

– نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

با توجه به بسته‌سیاستی - نظارتی، بانک مرکزی ج.ا.ا تعیین نرخ سود سپرده‌ها را بر عهده بانک‌ها گذاشته و بانک‌ها نیز با توجه به رقابتی شدن فضای کسب و کار مبادرت به اعلام نرخ سود سپرده‌ها و حذف هزینه برداشت زودتر از موعد کرده‌اند که این امر در صورت افزایش تورم، حجم سپرده‌های مدت‌دار بانک‌ها کاهش داده و به‌تبع آن هم‌خوانی نداشتن سررسید سپرده‌ها و سررسید تسهیلات به وجود می‌آید.

به بیان دیگر در صورت افزایش نرخ تورم با توجه به اینکه بانک‌ها اقدام به سپرده‌گیری با حذف و یا تخفیف در جریمه برداشت زودتر از موعد کرده‌اند که این امر موجب کاهش سپرده‌های بلندمدت می‌شود و از سوی دیگر اقدام بانک‌ها به اعطای تسهیلات در قالب عقد اجاره به شرط تملیک با توجه به اینکه مدت قرارداد و نرخ سود این نوع تسهیلات (از سوی بانک) قابل تعدیل نیست، سودآوری (درآمدهای بهره) بانک‌ها کاهش می‌یابد.

۳-۱-۵- سلف

ریسک قیمت: با توجه به ویژگی‌های قرارداد سلف، یکی از ریسک‌هایی که این قرارداد با آن روبه‌رو است، ریسک قیمت است. سقوط یکباره قیمت کالای پیش خرید شده، باعث ریسک

قیمت در قرارداد سلف می‌شود. همچنین تغییر سلیقه‌های اجتماعی (مدگرایی) دامپینگ کالاها توسط سایر کشورها و تغییر سیاست‌های گمرکی از عوامل تأثیرگذار بر قیمت کالای سلف است.

ریسک اعتباری: با توجه به اینکه در قرارداد سلف قیمت کالا، در ابتدای قرارداد و پیش از تولید کالا و یا محصول توسط بانک پرداخت می‌شود، ریسک اعتباری در این قرارداد نسبتاً زیاد است. افزون بر آن به‌دلایلی از جمله تغییر شرایط اقتصادی و سیاسی و آب‌وهوا برای محصولات کشاورزی و... این احتمال وجود دارد که مشتری قادر به تولید کالای موضوع قرارداد نباشد و در نتیجه ریسک اعتباری این عقود نسبت به بانکداری متعارف افزایش یابد.

ریسک نقدینگی: اگر کسی چیزی را به بیع سلف خریده باشد، نمی‌تواند پیش از سررسید آن را بفروشد. بنابراین قابلیت نقدشدن سلف در بازار ثانویه امکان‌پذیر نیست. از این‌رو ریسک نقدینگی این قرارداد به‌طور نسبی بالا است.

- نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

- بروز تحریم‌ها موجب می‌شود در بخش واردات مواد اولیه یا صادرات محصولات تولید شده اختلال ایجاد شود.
- از آنجایی‌که بانک‌ها ضمن عقد لازمی مشتری را ملزم به خرید کالای سلف می‌کنند، در نتیجه ریسک قیمت تاحدودی تعدیل می‌شود.
- اخذ وثیقه تا حدودی ریسک‌های این عقد را تعدیل می‌کند.

۴-۱-۴- فروش اقساطی

با توجه به اینکه مالکیت موضوع قرارداد در ابتدای قرارداد و پیش از سررسید به مشتری منتقل می‌شود، از این‌رو ریسک اعتباری آن بالاست.

ریسک قیمت: با توجه به عدم تعدیل نرخ سود و قیمت در قرارداد فروش اقساطی، هرگونه تورم و افزایش ناگهانی قیمت باعث کاهش ارزش مطالبه‌های قابل دریافت حاصل از فروش اقساطی برای بانک می‌شود و ریسک قیمت را افزایش می‌دهد.

ریسک عملیاتی: با توجه به ماهیت این عقد، نظارت کافی و مستمر بر قرارداد نداشتن، ریسک عملیاتی را برای بانک در پی دارد.

- نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

- با توجه به بسته‌سازی سیاستی - نظارتی بانک مرکزی ج.ا.ا که پیش‌تر بیان شد، در صورت افزایش تورم از آنجایی که نرخ سود تسهیلات دستوری بوده، لیکن ماندگاری سپرده‌ها به دلیل حذف جریمه برداشت زودتر از موعد کاهش یافته است، بانک‌ها با ریسک‌های نرخ بهره و عدم تطابق سررسید سپرده‌ها و تسهیلات روبه‌رو می‌شوند که موجب زیانمند شدن آن‌ها می‌شود.

- افزون بر مطالب بالا به دلیل دستوری بودن نرخ سود تسهیلات و عدم دخالت پیش‌بینی‌های اقتصادی در محاسبه قیمت، در واقع قیمت بیع توسط بانک‌ها به صورت دستوری تعیین می‌شود و در صورت افزایش نرخ تورم بانک‌ها متضرر می‌شوند.

- اخذ وثیقه ریسک‌های این عقد را تا حدودی کاهش می‌دهد.

- مشکلات حقوقی ناشی از تملیک دارایی همان‌گونه که در عقد مضاربه نیز بیان شد در ایران بسیار است.

۲-۵- عقود مشارکتی

این عقود شامل مضاربه، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات می‌شود. در ادامه ریسک‌های مترتب بر دو عقد مضاربه و مشارکت مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۲-۵- مضاربه

ریسک نقدینگی: مشکل جدی که در قرارداد مضاربه برای بانک تأمین‌کننده وجوه وجود دارد، این موضوع است که هیچ ضمانتی برای بازگشت سریع وجوه به بانک در عقد مضاربه وجود ندارد.

ریسک عقد جایز: به باور مشهور فقیهان مضاربه عقد جایز است.

ریسک قیمت: با توجه به ویژگی‌های عقد مضاربه به دلیل ماهیت کوتاه‌مدت آن تغییرات قیمت و نرخ سود چندان زیاد نبوده، لیکن ممکن است سقوط یکباره قیمت کالا، باعث ریسک قیمت در قرارداد مضاربه شود. همچنین تغییر سلیقه‌های اجتماعی (مدگرایی) دامپینگ کالاها توسط سایر کشورها تغییر سیاست‌های گمرکی از عوامل تأثیرگذارتر بر قیمت مضاربه است.

ریسک اعتباری: در قرارداد مضاربه عدم پرداخت به‌موقع و کامل سهم سود بانک، به‌وسیله مضارب، باعث ریسک اعتباری می‌شود. این مشکل نیز به علت مسئله اطلاعات نامتقارن برای بانک پدید می‌آید.

ریسک عملیاتی: با توجه به ویژگی‌های این عقد، عدم کنترل و نظارت از طرف بانک، ریسک عملیاتی این عقد را افزایش می‌دهد. در عقد مضاربه این ریسک بسیار جدی است. زیرا چنانچه نظارت و کنترل اساسی و مستمر در جریان اجرای قرارداد وجود نداشته باشد، مشتری ممکن است میزان بازده درآمدی را کمتر از آنچه که به‌وقوع پیوسته، اعلام کند تا نرخ سود کمتری به بانک بپردازد. در جوامعی که نظام‌های حسابرسی، مالیاتی و نظارتی عملکرد ضعیفی دارند، مشکل اطلاعات نامتقارن به بانک‌های اسلامی تحمیل می‌شود. عدم انتقال اطلاعات درست باعث می‌شود تا بانک ارزیابی درستی از امکان‌سنجی و اولویت‌بندی طرح‌ها در دست نداشته باشد. در این‌صورت بازده واقعی طرح نصیب بانک نمی‌شود و بانک نیز قادر نخواهد بود سود مناسب را به سپرده‌گذاران پرداخت کند.

- نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

- درباره کاهش ریسک عقد جایز و پرهیز از آثار فسخ موضوع مضاربه و ایجاد ثبات در معاملات طبق ماده ۴ قرارداد مضاربه، عامل (بانک) ضمن عقد لازمی، اختیار دارد که هرگونه مطالبات خود را از اموال و دارایی‌های مشتری برداشت کند.
- بروز تحریم‌ها موجب می‌شود در بخش واردات مواد اولیه یا صادرات محصولات تولید شده اختلال به‌وجود آید.
- اخذ وثیقه تا حدودی ریسک‌های این عقد را تعدیل می‌کند.
- مشکلات حقوقی ناشی از تملیک دارایی همان‌گونه که در عقود مضاربه و فروش اقساطی بیان شد در ایران بسیار است.
- به‌دلیل تخصص ناکافی و آموزش نامناسب کارکنان بانکی ایران و نبود نظام پایش و کنترل جامع در نظام بانکی کشور، ریسک عملیاتی این عقد به‌طور نسبی بالا است.
- در ایران با توجه به رابطه وکالتی با مشتری و حفظ منافع سپرده‌گذاران، بانک‌ها در زیان تسهیلات‌گیرندگان شریک نمی‌شوند و حداقل سود مورد انتظار را از مشتریان اخذ می‌کنند.

۲-۲-۵- مشارکت مدنی

در قراردادهای مشارکتی اول آنکه نرخ سود نامعین است و دوم آنکه به سبب رابطه شراکتی بانک با گیرنده تسهیلات، وثیقه معنا ندارد و بانک همانند گیرنده تسهیلات صاحب پروژه و سرمایه‌گذار در پروژه به‌شمار می‌رود. این امر باعث می‌شود که ریسک بانکداری بدون ربا از دو جهت افزایش یابد:

اول- این احتمال وجود دارد که طرح مورد سرمایه‌گذاری به سود مورد انتظار دست نیابد. دوم- این احتمال هست که استفاده کننده از تسهیلات مشارکتی (عامل یا شریک) سود واقعی را گزارش نکند و حتی ادعای خسارت کرده و برای اثبات آن پرونده‌سازی کند. این امر ریسک‌های نقدینگی و اعتباری را برای نظام بانکی افزایش می‌دهد.

ریسک اعتباری: در قراردادهای مشارکت مدنی عدم پرداخت به‌موقع و کامل سهم سود بانک، به‌وسیله شریک باعث ریسک اعتباری می‌شود. این مشکل نیز به‌علت مسئله اطلاعات نامتقارن برای بانک پدید می‌آید.

ریسک قیمت: این ریسک در قرارداد مشارکت حقوقی پدید می‌آید. بر مبنای مشارکت حقوقی بانک‌ها می‌توانند سرمایه مورد نیاز بخش‌های گوناگون اقتصادی را از راه خرید سهام، تأمین مالی کنند. هرگونه نوسان قیمت سهام باعث افزایش ریسک قیمت برای بانک می‌شود.

ریسک عملیاتی: بعد از ریسک اعتباری، مهم‌ترین ریسکی که عقود مشارکتی با آن روبه‌رو هستند، ریسک عملیاتی است. با توجه به ویژگی‌های خاص مشارکت مدنی که نیاز به کنترل و نظارت از طرف بانک دارد. آموزش نامناسب کارکنان بانکی و نبود نظام پایش در نظام بانکی، ریسک عملیاتی این عقود را افزایش می‌دهد.

ریسک نقدینگی: یکی از ریسک‌های مترتب بر تسهیلات مشارکتی این است که مشارکت در برخی از فعالیت‌ها به مسدود شدن نقدینگی می‌انجامد، از این‌رو گاهی بانک‌ها و یا مؤسسات مالی که سرمایه نقدی خود را به این‌گونه فعالیت‌ها اختصاص می‌دهند باید سال‌ها انتظار بکشند تا به سرمایه اولیه و سود مورد انتظار دست یابند. به‌عبارت دیگر مشارکت در پروژه‌های بلندمدت می‌تواند عاملی برای ریسک نقدینگی باشد.

- نکات قابل توجه در بانکداری بدون ربا در ایران

- اخذ وثیقه تا حدودی ریسک‌های این عقد را تعدیل می‌کند. لیکن همان‌گونه که قبلاً بیان شد مشکلات حقوقی در خصوص تملیک اموال وجود دارد.

- همان‌گونه که در عقد مضاربه نیز بیان شد برای حفظ منافع سپرده‌گذاران بانک‌ها در زیان تسهیلات‌گیرندگان شریک نمی‌شوند و حداقل سود مورد انتظار را از مشتریان اخذ می‌کنند.
- با توجه به تخصص ناکافی و آموزش نامناسب کارکنان بانکی ایران و نبود نظام پایش و کنترل جامع در نظام بانکی، ریسک عملیاتی این عقود به‌طور نسبی بال است.

جمع‌بندی و پیشنهادها

نقش نظام بانکی در فرآیند رشد و توسعه اقتصادی کشورها در جهت تجهیز منابع و تأمین مالی آنچنان پراهمیت است که حفظ سلامت مالی بانک‌ها را می‌بایست از جمله اولویت‌های درجه اول سیاستگذاری اقتصادی در اقتصاد ملی کشورها به حساب آورد. حفظ سلامت مالی بانک‌ها، مستلزم مجموعه اقدامات هماهنگ و منسجمی است که براساس آن وضعیت سرمایه، نقدینگی، کیفیت دارایی‌ها، کارآیی مدیریت، سوددهی فعالیت و حساسیت به ریسک‌های بازار می‌بایستی به‌طور مرتب مورد پایش قرار گرفته و مدیریت بانک و ناظران بیرونی، طرح‌های مدون و روشنی برای تقویت این امور در بانک داشته باشند.

به‌همین منظور مقررات بال در زمینه مدیریت ریسک و تأمین سلامت مالی در بانک‌ها و مؤسسات اعتباری از سال ۱۹۸۸ در سه مقطع زمانی به‌صورت سه مجموعه مقررات بال I، II و III تنظیم و منتشر شده و برای اجرا در اختیار مسئولان مربوطه قرار گرفته است. گستردگی این مقررات و ضرورت‌های مربوط به اجرای آن برای اطمینان از کارکرد مناسب و مطلوب بانک‌ها، به‌ویژه در شرایط پس از بحران سال ۲۰۰۸ میلادی، مدیریت ریسک را سرلوحه برنامه کار مدیران بانک‌ها قرار داده است. در این راستا، سامانه نظارتی بانک مرکزی حداقل استانداردها را تعریف کرده و با دو ابزار خود (نظارت مستمر و نظارت غیرمستمر) بر عملکرد درست بانک‌ها نظارت دارد. در این راستا در اقتصاد کشور برای بخش اعظم اصول کمیته بال صرف‌نظر از چگونگی اجرای آن مصداق قانونی وجود دارد.

نظام بانکداری اسلامی با دو نوع متفاوت از ریسک روبه‌رو است. نخست شامل ریسک‌های فراگیر که نظام بانکداری متعارف نیز با آن روبه‌رو است. دوم ریسک‌هایی که اختصاص به نظام مالی و بانکداری اسلامی دارد و از قانون‌ها و الزام‌های شرعی سرچشمه می‌گیرد.
با توجه به متفاوت بودن ماهیت بانکداری اسلامی و ساز و کار متناظر با آن، به‌طور یقین نه تنها تجدیدنظر در بیانیه کمیته بال درباره نسبت کفایت سرمایه بانکداری اسلامی امری ضروری

است، بلکه با توجه به اینکه نظام بانکداری ایران اسلامی بوده، رعایت اصول هئیت مالی اسلامی در موارد فوق نیز حایز اهمیت است.

از بررسی و مقایسه انواع ریسک در بانکداری اسلامی با بانکداری متعارف (سنتی) مشخص شد که نوع و میزان ریسک هر عقد با توجه به ماهیت آن عقد متفاوت است.

به‌گونه‌ای که در عقود مشارکت مدنی، مضاربه، سلف و استصناع ریسک اعتباری بانکداری اسلامی بیش از بانکداری متعارف بوده و در عقد مرابحه و اجاره این ریسک کمتر از بانکداری متعارف است.

ریسک بازار عقد استصناع، سلف و مشارکت در بانکداری اسلامی بیش از بانکداری متعارف بوده است، لیکن در عقد اجاره، مرابحه و مضاربه با توجه به ماهیت عقد این ریسک در بانکداری اسلامی کمتر از بانکداری متعارف است.

در بانکداری اسلامی، ریسک نقدینگی عقد سلف، استصناع و اجاره و مشارکت بیش از بانکداری متعارف است، لیکن این ریسک درباره عقد مضاربه و مرابحه از بانکداری متعارف کمتر است.

در عقد استصناع، مشارکت، مضاربه، سلف و مرابحه ریسک عملیاتی بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف بیشتر بوده، لیکن در عقد اجاره این ریسک کمتر است.

از آنجایی که تمامی مراودات بانکی در ایران مبتنی بر نظام بانکداری اسلامی است و این امر موجب شناسایی و تعدیل برخی ریسک‌های موجود در عقود اسلامی شده؛ لیکن با توجه به ویژگی‌های ساختاری و شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور نظام بانکداری ایران با انواع ریسک‌های متفاوتی روبه‌رو است.

راهکارها و پیشنهادهای زیر می‌تواند به حل مشکلات ناشی از وجود انواع ریسک در نظام بانکداری بدون ربای کشور کمک شایانی کند:

- بازنگری قانون عملیات بانکداری بدون ربا، به‌ویژه در جذب و تخصیص وجوه؛
- بازنگری در الگوی عملیاتی نظام بانکی؛
- ایجاد بازارهای پولی بین بانکی بر مبنای قوانین اسلامی؛
- تشکیل بازارهای ثانویه پویا و فعال مطابق با قوانین اسلامی؛
- پدید آوردن نظام سنجش، پایش و کنترل انواع ریسک در نظام بانکی؛
- پدید آوردن نظام کارای سنجش و رتبه بندی اعتباری؛
- آشنایی عمیق کارکنان بانکی با قوانین و روش‌های تامین مالی اسلامی.

کتابنامه

الف - فارسی

موسویان، سید عباس: *ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)*: تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.

اقدامات مؤثر برای مدیریت و نظارت بر ریسک عملیاتی: ترجمه: ارجمندزاد، عبدالمهدی. انتشارات کمیته نظارت بر بانکداری بال، بانک تسویه بین‌المللی - فوریه ۲۰۰۳ گروه مطالعاتی بانکی و اعتباری، مرداد.

اصغر ابوالحسنی، رفیع حسنی مقدم: *بررسی انواع ریسک و روش‌های مدیریت آن در نظام بانکداری بدون ربا ایران*، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی - سال هشتم، شماره ۳۰، تابستان ۱۳۸۷.

دکتر رامین پشایی فام: *پیامدهای عدم اجرای مقررات کمیته بال بر اقتصاد کشور*، کنفرانس بین‌المللی صنعت بانکداری و اقتصاد جهانی شرکت توسعه سرمایه‌گذاری بانک تات، تیرماه ۱۳۹۰.

مهشید شاهچرا: *تغییرات در مقررات کمیته بال*، تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۲۹.

دستورالعمل اجرایی عقود سه‌گانه استصناع، مراحجه و خرید دین، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، مصوب یک‌هزار و یکصد و بیست و هشتمین جلسه مورخ ۱۳۹۰/۵/۲۵ شورای محترم پول و اعتبار.

بختیاری، حسن: *روش‌های مؤثر در مدیریت نقدینگی بانک‌ها*. فصل‌نامه حسابرس. شماره ۳۴. پاییز ۱۳۸۵.

رویه‌های موثر مدیریت نقدینگی بانک‌ها: ترجمه: رهبر، صدیقه. کلهر، شمس. فریدونی، مهرناز انتشارات کمیته نظارت بر بانکداری، بانک تسویه بین‌المللی - فوریه ۲۰۰۰. گروه مطالعات بانکی و اعتباری خرداد ۱۳۸۴.

کارکرد بخش تطبیق در بانک‌ها (اصول نظارت تطبیق): ترجمه: محمد علیزاده، میترا. گزارش مشورتی کمیته نظارت بر بانکداری، بانک تسویه بین‌المللی (اکتبر ۲۰۰۳)، گروه مطالعاتی بانکی و اعتباری، اسفند ۱۳۸۳.

منظور، داوود و یادی‌پور، مهدی: **کفایت سرمایه در بانکداری اسلامی**، فصلنامه عملی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۲۹، بهار ۱۳۸۷.

سبزواری، حسن: **کمیته پال و مدیریت ریسک در نظام بانکی**، کارشناس مدیریت ریسک بانک کارآفرین، روش، شماره ۱۰۶.

مبانی مهندسی مالی و مدیریت ریسک: سازمان مطالعه و تدوین شعب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

مجموعه قوانین و مقررات ناظر بر بانک‌ها و مؤسسات اعتباری: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۴.

محاسبه ریسک نرخ بهره و تأثیر آن بر سودآوری بانکی (مطالعه موردی در بانک سپه): فرجی، شهرزاد، مجموعه مقالات برگزیده نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی تهران، مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران ۱۳۸۷.

مدیریت یکپارچه ریسک شناسایی مشتری: نظرات پیشنهادی کمیته نظارت بر بانکداری بانک تسویه بین‌المللی اکتبر (۲۰۰۴)، ترجمه: ارجمندنژاد، عبدالمهدی. اداره مطالعات و مقررات بانکی بانک مرکزی، اسفند ۱۳۸۳.

مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربا: لیلا محرابی، مجله تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۳۰.

صدری، نفیسه: مدیریت ریسک نقدینگی مقابله با بحران ناگهانی، روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۱۷۲۰، بهمن ماه ۱۳۸۷.

دکتر پرویز عقیلی کرمانی: مدیریت ریسک در بانکداری سنتی در مقایسه با بانکداری بدون ربا، سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی.

موسویان، سیدعباس؛ مهدلی موسوی بیوکی، سیدمحمد: مدیریت ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی از طریق سوآپ نکول اعتباری، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال نهم، شماره ۳۳، بهار ۱۳۸۸.

پهلوانزاده، مسعود: مروری بر رویکردهای جدید نسبت کفایت سرمایه در بانک‌ها، (براساس بیانیه دوم کمیته مقررات و نظارت بانکی بازل).

مهدویان، محمدهادی: مقررات نظارتی کمیته بال و بانکداری اسلامی، کنفرانس بین‌المللی صنعت بانکداری و اقتصاد جهانی شرکت توسعه سرمایه‌گذاری بانک تات، تیرماه ۱۳۹۰.

سپه‌وند، مهرداد: معرفی مقررات نظارتی بازل III و ضرورت آن در اقتصاد جهانی، کنفرانس بین‌المللی صنعت بانکداری و اقتصاد جهانی شرکت توسعه سرمایه‌گذاری بانک تات، تیرماه ۱۳۹۰.

ب- انگلیسی

Adrian Blundell-wignall and Paul Atkinson: *Thinking Beyond Basel III : Necessary Solutions for Capital and Liquidity*, OECD journal: Financial market trends volume 2010.

Basel Committee on Banking Supervision (2002), Consultative Documents of the Basel Committee on Banking Supervision The Basel New Capital Accord.

20.Basel III , A Risk Management Perspective May 5 , 2010

Basic Facts about Money Laundering: (2002); FATF; GAFI.

BIS Report 2008: ***Credit Derivatives Transition.*** Jul 2008 .

Denize Mahshid- Mohammad Raiszadeh Naji.: ***Before Time: Managing Interest Rate Risk- A Case Study of Four Swedish Savings Banks.*** Masters. This: university of Göteborgs Hötterminen,2003.

Islamic Financial Services Board (ifsb).December : ***Guiding Principles of Risk Management for Institutions (other than Insurance Institutions) offering only Islamic financial services.*** Malaysia,2005.

Khan. T and H. Ahmed : ***Risk management An Analysis of Issues in Islamic Financial Industry,***2001.

Members and Observes” (2002); FATF; GAF

The Forty Recommendations (2002); FATF; GAFI.

WWW.IRANALM.ir